

Artighetsmarkörer? Om *förstås* och andra självklarhetsadverb

Peter Andersson, D-student i svenska

Att behandla utvecklingen av några speciella ord i svenskan kan tyckas trivialt och möjligen uppfattas det för vissa som onödigt vetande, men så är knappast fallet. Genom att studera utvecklingen av vårt ordförråd kan vi få reda på mycket intressant om oss människor och vår kultur. Att se hur vi uttrycker oss vid ett visst tillfälle på tidsaxeln och se hur ordens betydelse ändras genom åren ger oss vissa svar på hur vi som människor kommunicerar med varandra och rentav hur vi tänker.

Detta lilla bidrag till diskussionen om vårt språks utveckling visar prov på hur en liten grupp av ord, de s.k. *självklarhetsadverben*, som består av *naturligtvis*, *givetvis*, *självklart*, *självfallet*, *såklart* och *förstås*, börjat användas flitigt under 1900-talet. Dessa används för att uttrycka att påståenden är självklara, eller åtminstone för att signalera att något redan är känt.

Vad är nu så intressant med utvecklingen av dessa ord? För det första har fem av de sex adverbena inte sett dagens ljus förrän i slutet av 1800-talet eller senare. För det andra visar de, i synnerhet *förstås*, upp en mycket intressant historia. Material från 1800-talet visar att *naturligtvis* som kommer av frasen på *ett naturligt vis (sätt)* i stort sett klarade sig ensamt för att uttrycka självklarhet under detta århundrade.

Tillkomsten av synonymerna efter 1860 (*givetvis* 1861, *självklart* 1887, *förstås* ca 1900, *självfallet* 1923 och *såklart* ca 1944) ger oss anledning att fundera över varför det helt plötsligt blev viktigt att ha stora variationsmöjligheter, när det gäller att uttrycka något som känt eller självklart. Jag skulle vilja peka på två möjliga förklaringar till detta. Den första kan kopplas samman med det jag i rubriken kallat för artighetsmarkörer. En förklaring är att författare och andra skribenter i allt högre grad har föreställt sig

välutbildade läsare framför sig när de skriver. De har sett läsaren som en kunnig och intelligent person och kan ha använt adverbena som en sorts markörer för artighet. Den andra tänkbara orsaken till utvecklingen är att författare och skribenter i allt högre grad velat uppnå stilistisk variation. Det kan alltså handla om ett generellt behov av synonymer. Vi ska nu titta närmare på uppkomsten av de ”nya” självklarhetsadverben och se, hur de förekommit i olika texter. Källmaterialet består av romaner och noveller i elektronisk form som återfinns i Språkbanken, den språkdataas som är upprättad vid Göteborgs universitet (spraakbanken.gu.se). Texter av bl.a. Carl-Jonas Love Almqvist, Fredrika Bremer, August Strindberg, Selma Lagerlöf, Hjalmar Bergman m.fl. ligger till grund för undersökningen. Innan vi tittar närmare på adverbens utveckling och deras förekomst i texter av dessa författare, ska jag kort beröra ett fenomen som visat sig viktigt för deras utveckling.

Om grammatikalisering

En process som ligger bakom betydelseutvecklingen av många ord i vårt språk brukar kallas grammatikalisering. Den innebär kortfattat att självständiga innehållsord så som *substantiv*, *verb*, *adjektiv* (de öppna ordklasserna) utvecklas till mer funktionella enheter så som *prepositioner*, *partiklar* och *olika böjningsändelser*. Ett exempel på detta är det gamla substantivet mot i betydelsen ’möte’ som omtolkats och blivit preposition. Hur går nu detta till? När vi människor pratar med varandra, försöker vi göra kommunikationen så enkel, men ändå så effektiv som möjligt. För att lyckas med detta försöker vi dels göra vissa uttryck rutinmässiga, dels försöker vi finna nya vägar att säga gamla saker för att uppnå expressivitet med våra yttranden. I vår strävan mot dessa i viss mån motsägelsefulla mål händer det, att vi *omtolkar* och *generaliserar* ord och uttryck i vissa kontexter. På så sätt kan de också ändras till form och betydelse. I forskningen används begreppen *analogi* (jfr generalisering) och *omanalys* (jfr omtolkning) som grundläggande faktorer i en grammatikaliseringsprocess. Följande exempel visar deras roll vid utvecklingen av det franska substantivet *pas* (*steg*), som kommit att utvecklas till negationspartikel:

1. Från början placerades negationspartikeln *ne* före verbet.
2. Ett rörelseverb som negerades kunde senare förstärkas med substantivet *pas* (steg): *Il ne va (pas) > han inte går (steg) > han går inte (ett steg)*.
3. Ordet *pas* omanalyserades till en extra negationspartikel i förbindelser med rörelseverb.
4. Användningen av *pas* vidgades genom analogi till att negera även andra verb än rörelseverb.
5. Partikeln *pas* omanalyserades till obligatorisk ”förstärkningsnegation” bredvid *ne*.
6. I talspråk ersatte sedan *pas* partikeln *ne* genom att *ne* omanalyserades som fakultativ ((*ne*) V *pas*) och kunde således tas bort, *Il sait pas > han vet inte*.

Substantivet *pas* omtolkas vid punkt 3 till negationspartikel för rörelseverb, för att sedan vid punkt 4 generaliseras till att negera även andra verb. Så småningom ersätter *pas* helt den gamla negationspartikeln och förlorar sin tidigare substantivstatus. På detta sätt samspelar omanalys och analogi när ord börjar grammatikaliserars.

Omanalys är upphov till förändringen, medan analogi i sin tur gör att den kan observeras. Utan en generalisering vid punkt 4 hade nämligen själva omanalysen vid punkt 3 inte kunnat observeras. Inte heller vid punkt 6 hade omanalysen varit möjlig utan samma generalisering. *Pas* hade då varit blockerad av den ursprungliga betydelsen ’steg’.

Grammatikalisering har visat sig vara ett viktigt fenomen även för självklarhetsadverbens utveckling. Detta gäller i synnerhet för *förstås* som därför behandlas i ett eget avsnitt.

De nya självklarhetsadverben under slutet av 1800-talet

För att göra resultaten överskådliga delar jag in författarna i tre grupper efter deras födelseår. Författarna födda mellan 1793 och 1807 (Almqvist, Fredrika Bremer och Emile Flygare-Carlén = grupp 1) använder sig i stort sett bara av *naturligtvis* för att uttrycka självklarhet. I avsnittet om *förstås* kommer vi dock att se att frasen *det förstås* tidigt konkurrerar med

naturligtvis för detta syfte. Författarna födda mellan 1828–1869 (grupp 2) som bl.a. består av ”höjdarna” August Strindberg och Selma Lagerlöf begränsar sig huvudsakligen också till att använda *naturligtvis*. Följande tabell visar självklarhetsadverbens förekomst i texter av dessa författare:

Tabell 1

	Ryd	Stri	Ben	Lag	Hei	Söd
naturligtvis	9	465	99	126	2	231
givetvis	0	0	0	0	0	3
självklart	0	1	0	0	0	9
självfallet	0	0	0	0	0	0
såklart	0	0	0	0	0	0

(Ryd: Viktor Rydberg, Stri: August Strindberg, Ben: Victoria Benedictsson, Lag: Selma Lagerlöf, Hei: Verner von Heidenstam, Söd: Hjalmar Söderberg)

Att siffrorna för *naturligtvis* varierar starkt, beror i huvudsak på det undersökta materialets omfång. Söderberg använder också *givetvis* och *självklart*, vilket inte är så märkvärdigt, eftersom de förekommer i hans senare texter. Belägget av *självklart* hos Strindberg är dock särskilt intressant, eftersom det visar att *självklart* tidigt inträtt på arenan. I själva verket är det fyra år äldre än det SAOB och NEO uppger som första belägg. Det kommer från *Vivisektioner*, de psykologiska skisser och berättelser som Strindberg författade 1887:

Den starka mannen med sitt stora huvud och sina breda skuldror kunde aldrig uppväcka medlidande eller intresse. En pyssling kunde ju *självklart* ingen sympati hysa för jätten.

Hos författarna födda mellan 1882 och 1900 (grupp 3) med Hjalmar Bergman i spetsen börjar fler nya självklarhetsadverb visa upp sig. Belägg för *självklart* och *givetvis* ökar något även om *naturligtvis* fortsätter att dominera starkt. Nu är det också dags för ytterligare ett adverb att visa upp sig, nämligen *självfaller*:

Tabell 2

	Koch	Nord	Berg	And	Krus	Boye
naturligtvis	67	32	217	4	51	33
givetvis	3	0	13	0	4	0
självklart	15	0	2	0	0	4
självfallet	0	0	1	0	1	1
såklart	0	0	0	0	0	0

(Koch: Martin Koch, Nord: Ludvig Nordström, Berg: Hjalmar Bergman, And: Dan Andersson, Krus: Agnes von Krusenstjerna, Boye: Karin Boye)

Tre av författarna visar belägg av *självfallet*. Två av de tre beläggen för *självfallet* modifierar kraftigt årtalet 1945 som SAOB uppger som första belägg. Hos Krusenstjerna återfinns det 1924 i romanen *Tonys läroår* och hos Bergman 1930 i *Clownen Jac*:

Jag hörde *självfallet* hemma i en viss miljö, och jag hade ännu ej sett mig omkring tillräckligt för att ha fått lust eller mod att välja någon annan. (*Tonys läroår*, 1924)

Självklart och *självfallet* har genomgått grammatikalisering från *sättsadverb* till *satsadverb*. I kontexter likt den ovan kan en sådan utveckling ha blivit möjlig. Tolkningen *jag hörde på ett naturligt sätt hemma* kan ha ersatts av tolkningen *naturligtvis hörde jag hemma*. På så sätt har *sättsadverbet* möjligen tolkats som *satsadverb*. Nu vänder vi oss till *förstås*, som skulle komma att bli den stora konkurrenten till *naturligtvis*.

Förstås; från verbform till adverb

Redan tidigt under 1800-talet finns en fras som uttrycker självklarhet. Det handlar om *det förstås att...* Tidigt kan *det* utelämnas och verbpassivformen *förstås* börjar användas som ett medialt inskott eller finalt tillägg i satsen:

Emellertid är det nu så, att jag tror jag måste resa bort min väg, och det genast." Vart då, i Guds namn? Att fria, **förstås**. (Almqvist: *Tre Fruar i Småland*, 1842).

Redan så här tidigt kan vi också se att den ursprungliga frasen börjar lexikaliseras och gå mot ett adverbialt *förstås*. Hos Emilie Flygare-Carlén ser *förstås* – åtminstone för en nutida läsare – ut som ett klart adverb:

Du gör lånet i eget namn men förstås genom min rekommendation och min borgen (Flygare-Carlén: *Kamrer Lassman*, 1842)

Ordböckerna analyserar dock *förstås* som ett adverb anmärkningsvärt sent. Den första att ta upp det som ett adverb är SAOL:s nionde upplaga från 1950. Med tanke på detta bör även exemplet ovan analyseras som en inskjuten verbpassivform (med betydelsen *det vill säga*).

Men när formen *förstås* mot slutet av 1800-talet börjar användas frekvent i alla möjliga positioner, uppstår troligen en ny betydelse av den ursprungliga verbformen. En mer subjektiv betydelse (självklarhetsbetydelsen) uppstår från den äldre 'inse', 'uppfattas'; *det som inses (lätt) är mer eller mindre självklart*. Strindberg visar upp många belägg, några med stavningen *förståss*, som åtminstone visar en uttalsförändring:

Carlsson, det är så att vi ska båda till slåttan i nästa vecka, och därför ville jag tala vid honom först **förståss!** (*Hemsöborna* 1887)

Detta tillsammans med att Lagerlöf använder sig av *förstås* på en plats som är naturlig för ett satsadverb gör att vi bör analysera det som ett självklarhetsadverb. I *Nils Holgersson underbara resa* från 1906 når Lagerlöfs användning av *förstås* på en naturlig satsadverbialplats sin höjdpunkt:

Hon vill **förstås** hellre hjälpa dig än Märten gåskarl.

Att denna bok lästes av i stort sett alla barn kan ha främjat den vidare utvecklingen av *förstås* till ett stabilt adverb. Exakt när *förstås* ska betraktas som ett klart adverb är dock oklart, men åtminstone efter 1900 bör det analyseras som ett sådant. Lagerlöf visar runt 1900-talets början minst 70 klara belägg och i Hjalmar Bergmans texter mellan 1910–1920 hittas 43 klara belägg.

Det måste betonas att bruket av *förstås* under denna tid begränsas till en klart talspråklig stil. Det är inte förrän efter 1950 när *förstås* upptogs som

eget ord (adverb) i SAOL som det även börjar förekomma i mer neutralt skriftspråk. Själva utvecklingen från verbform till adverb visar på en ”nedgradering” i ordklass från innehållsord till funktionsord. Detta för med sig en fastare placering i satsen, en uttalsförändring (av *å*-vokalen) och även förlust av semantiska egenskaper. Den nya betydelsen är förankrad i talarrens attityd till det sagda och har därmed förlorat verbformens självständiga betydelse. Allt detta är prov på grammatikalisering i dess prototypiska mening.

Egenskaper från den gamla verbfrasen har dock hållit sig kvar, vilket för med sig att *förstås* inte gärna står i början av en mening, jfr *Förstås ska vi dit*.

Utvecklingen av självklarhetsadverben efter 1950

Runt 1945 uppstår ytterligare ett självklarhetsadverb genom grammatikalisering. Det rör sig om *såklart* som tillkommit av frasen *det är klart att* som först reducerats (*klart att...*) för att sedan få tillskott av partikeln *så*.

I romaner från 1980 och 1981 från Språkbanken är bruket av självklarhetsadverb betydligt mer varierat än tidigare. Att *förstås* blivit en kraftig konkurrent till *naturligtvis* visar sig genom att de båda visar upp siffror på ca 900 belägg. Intressant är också att jämföra med tidningstext för att se hur självklarhetsadverben används i mer neutralt skriftspråk. Tabellen nedan jämför antalet belägg i romanmaterialet mot tidningstext 1965 och 1987:

Tabell 3

	Rom. 80–81	P65	DN 87
förstås	904	114	663
naturligtvis	929	393	618
givetvis	248	186	297
självklart	91	22	123
självfallet	95	73	106
såklart	22	0	13

Tabellen visar att *givetvis* med en högre stilnivå än de övriga är förste konkurrent till *naturligtvis* i tidningstext 1965. Men även *förstås* börjar öka som en sannolik följd av att det tagits upp som eget ord i SAOL 1950. Belägg för *såklart* däremot låter vänta på sig något i skriftspråk.

I DN från 1987 visar istället *förstås* högst siffra trots att det rör sig om sakprosa. Det är inte längre begränsat till talspråklig stil. De andra ”nya” självklarhetsadverben ökar också något. *Givetvis* ligger på en stadig tredje plats och de expressiva alternativen *självklart* och *självfallet* som ofta place-ras i början av satsen, som svar på frågor, hittar nu över hundragränsen. Avslutningsvis visar *såklart* att det också kan förekomma i sakprosa.

Slutord

Denna artikel visar att variationsmöjligheterna för att uttrycka självklarhet ökat stadigt under det senaste århundradet. Det mest betydande tillskottet av självklarhetsadverb under 1900-talet är utan tvekan *förstås*, som tagit upp kampen med *naturligtvis* som det ledande självklarhetsadverbet. Det återstår att se om *såklart* går en liknande utveckling till mötes.